

HEINRICH HEINE.

LITERATUUR EN POLITIEK

J. WILLEMS EN B. BROESEN

I

Romantiek en Verlichting, dat waren de twee polen waartussen zich het leven en het werken van Heinrich Heine voltrok. Van het duizendjarige rijk der Romantiek was Heine, zoals hij op vijftigjarige leeftijd aan zijn Berlijnse vriend Varnhagen von Ense schreef, de laatste fabelkoning geweest. Hij had de oude tijd der Romantiek helpen begraven, hij had hand- en spandiensten verleend bij de geboorte van een nieuwe tijd, waarin meer vrijheid en gelijkheid moest gaan heersen. Het waren deze ideeën van vrijheid en gelijkheid, waarvoor Heine steeds weer teruggreep op het gedachtengoed van de Verlichting. Op een wonderbaarlijke wijze gingen in Heines literaire werk de Romantiek en de Verlichting een verbintenis aan. De vorm die Heine koos om zijn gedachten en diepste gevoelens uit te drukken stamde uit de Romantiek. Het was de Romantiek die Heines literaire strijd voor vrijheid en sociale gelijkheid tot grootse poëzie stuwde. Het was de Verlichting die Heine vrijheid van denken en meningsuiting, sociale gelijkheid en rechtvaardigheid liet eisen.

In een tijd waarin politieke leiders er alles aan gelegen lieten liggen de ideeën van de Franse Revolutie teniet te doen en het absolutisme in ere te herstellen, liet Heine een tegengeluid horen — en hoe welsprekend ! Al in de vroege jaren twintig van de negentiende eeuw keerde Heine zich tegen clerus en adel: de clerus stond de geestelijke vrijheid danig in de weg en de adel leed aan een gevaarlijk waandenkbeeld: *'als wären sie die Blumen der Welt, während wir anderen bloss das Gras sind'*. ¹

De jongere Heine presenteerde zich graag als een politiek revolutionair, voor wie vrijheid en gelijkheid het hoogste goed is. Vijfentwintig jaar oud was hij, toen hij aan Karl Immerman schreef, dat hij hem feestelijk de hand wilde reiken om de van oudsher bestaande onrechtvaardigheid, de heersende dwaasheid en het slechte te kunnen bestrijden. In zijn jeugdige enthousiasme durfde hij het zelfs aan zijn dichtkunst een in wezen louter schone bijzaak te noemen. ²

Hoe ouder Heine werd, hoe meer hij de pest kreeg aan de radicale gelijkheidsfanaten, die met hun geestelijke sans-culottisme de kleurloze middelmatigheid van de proletarische massa als enig geldende norm aanprezen. De kleine jood Simson

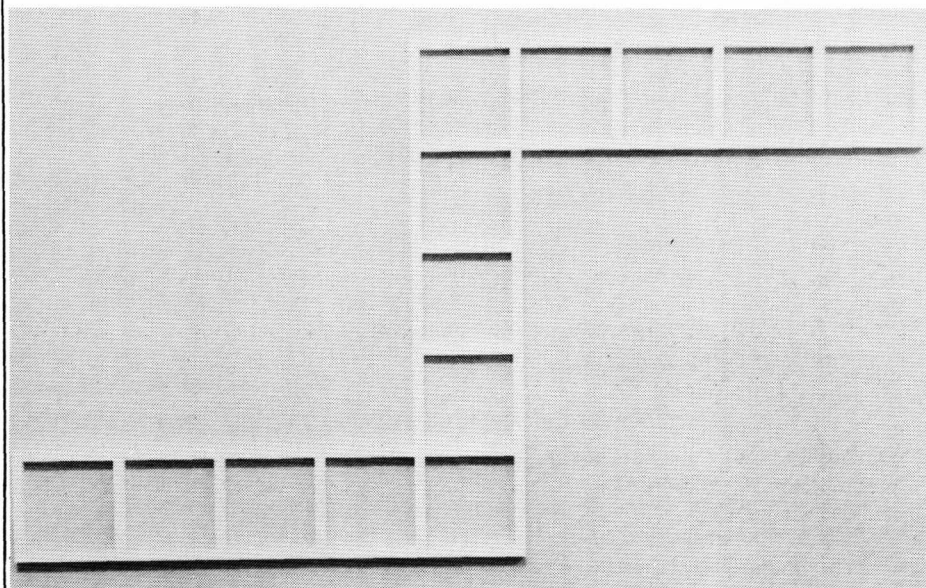
in *Aus den Memoiren des Herren von Schnabelewopski* (1836) wentelt zich zelfs in zijn eigen excrementen om maar zo sans-culottistisch mogelijk te lijken. Maar ondanks het feit dat hij de revoluties van 1848 slechts in één enkele zin afdeed als universele anarchie, 'Weltkuddelmuddel' en 'sichtbar gewordener Gotteswahn-sinn'³, kan hij met recht, daar waar het om het verwerven van geestesvrijheid en vrijheid van meningsuiting gaat, de grote antipode van het restauratieve denken genoemd worden. Hoe gematigd hij zich later ook over de bestaande maatschappij en het door hem vroeger zo fel bestreden *Pfaffentum* uitliet, in 1851, toen hij reeds drie jaar op zijn ziekbed aan het wegteren was en hij door het veelvuldig gebruik van opium tegen de niet aflatende pijnen totaal versuft raakte, dicteerde hij in een brief aan Georg Weerth, dat hij als *dichter* zou gaan sterven en dat hij noch de troost van de religie, noch die van de filosofie nodig had om zijn leven te kunnen volbrengen. Ondanks het ellendige ziekbed, waaraan hij gekluisterd lag, was hij niet verworpen tot een gebedenprevelaar. '*Der Dichter versteht sehr gut das symbolische Idiom der Religion und das abstrakte Verstandeskauderwelsch der Philosophie, aber weder die Herren der Religion noch die der Philosophie werden jemals den Dichter verstehen, dessen Sprache ihnen immer Spanisch vorkommen wird, wie den Massmann das Latein*'.⁴

Het is onmogelijk uit Heines oeuvre een consistent politiek programma te destilleren. Maar wel is dit oeuvre doortrokken van uitspraken over de grote politieke, religieuze en filosofische kwesties die in de eerste helft van de negentiende eeuw de gemoederen in Duitsland en Frankrijk beheersten. Heines literaire werk was qua vorm en inhoud een aanval op het maatschappelijke en culturele leven van zijn tijd. Hij maakte gebruik van zijn overvloedig talent als schrijver om zich in te zetten voor meer vrijheid en gelijkheid, twee principes die al evenmin een consistente inhoud hebben in zijn werk. Als scheppend kunstenaar verwerkte Heine zijn veranderende politieke en maatschappelijke inzichten en creëerde daardoor een nieuwe kunstvorm.

II

Een van de eerste fraaie voorbeelden, wanneer wij zoeken naar het vernieuwende in Heines werk, is *Ideen. Das Buch Le Grand* (1828). Het is één van de eerste werken, waarin Heine zich door de duffe restauratieve geest van de twintiger jaren laat prikkelen tot een pittige tegenspraak. Waar hij ook maar kan wrijft hij de adel en de clerus onder de neus, dat het nog niet zo heel lang geleden is, dat de Franse Revolutie schoon schip maakte met hun soort. Het boek is een ode aan Napoleon, die verheerlijkt wordt als de voortzetter en exporteur van de Franse Revolutie. Zijn intocht in 1811 in Düsseldorf wordt vergeleken met Christus' intocht in Jeruzalem. Het moet de gelovigen uit zijn tijd nogal geschokt hebben, dat Heine zijn vergelijkingsmateriaal meer dan eens uit de Bijbel haalde. Het was een geliefde truc van Heine om op deze wijze de Bijbel te profaniseren en mensen als Napoleon (en later ook Goethe) te verheffen.

De vorm die Heine koos voor dit boek, mist alles wat naar classicisme riekt. Plaats, tijd en handeling vormen geen eenheid, maar zijn aan een voortdurende verandering onderhevig. Persoonlijke levensgeschiedenis en publieke wereldgeschie-

Sol LeWitt (USA), *Untitled*. 1972

denis zijn kunstig met elkaar verweven en beide gaan zij Heine evenzeer aan het romantische hart. Door het zonnige taalgebruik bij het beschrijven van zijn jeugdjaren, de blijde opgewondenheid over het feit, dat bij de familie Heine de kleine Franse trommelaar Le Grand wordt ingekwartierd, de dag vrij van school als de Fransen Düsseldorf binnentrekken, het duidt er allemaal op dat de Franse bezetting van het Rijnland als een bevrijding gezien wordt. Dit is begrijpelijk gezien Heines joodse afkomst. Want met het Franse leger donderden ook 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' het Rijnland binnen. Door de *Code Napoleon* werden alle burgers voor de wet gelijk.

De twintiger jaren waren voor wat Heine betrof een terugval. Het was een periode van gezapige gemoedelijkheid, slappe middelmatigheid en verstikkende *Biederkeit*. Lag het aan zijn romantische aard, dat hij in deze kleine, saaie tijd de vlam van de poëzie en de vrijheidsdrang brandende wist te houden? In ieder geval leveren zijn *Briefe aus Berlin* (1823) een onderhoudend staaltje van romantische proza op. Heine neemt de lezer in de arm en slentert met hem door de straten van Berlijn, waarbij hij een systeemloos tijdsbeeld van die stad geeft. Hij babbelt over alles wat mode is, over Hegel, over de Romantiek, die nog volop voortleeft in de koene ridderromans van Sir Walter Scott — het lijkt wel of heel de stad ze leest —, over Goethe, die nog als een Griekse god vereerd wordt. Maar Heine zou Heine niet zijn, als hij niet in dat koddige geroddel een paar ferme steken onder water zou geven. Schiller en zijn volgelingen zet hij in hun ondergoed te kijk en de hegelianen en fichteanen, die hij vergelijkt met schapen en ezels, voorspelt hij, dat ze uiteindelijk met hun filosofisch abracadabra terug zullen keren bij het begin: gebalk en geblaas.⁵

Moge het proza van Heine op romantische leest geschoeid zijn, het doel waarvoor hij schreef was het propageren van liberale denkbeelden. Tegenover de Restauratie plaatste Heine de Napoleontische veranderingen, die in het Rijnland nog van kracht waren. '*Möge am Rhein noch lange blühen jene echte Freiheitsliebe, die nicht auf Franzosenhass und Nationalismus basiert ist, jene echte Kraft und Jugendlichkeit, die nicht aus der Branntweinflasche quillt, und jene echte Christusreligion, die nichts gemein hat mit verketzendem Glaubensbrunst oder frommlender Proselytenmacherei*'.⁶

Niet enkel Heine ervoer de twintiger jaren als zodanig. Prachtig en zo geheel en al tegemoetkomend aan ons vooroordeel over de Duitse *Biederkeit* is het citaat van Eichrodt, die schreef, dat het de tijd was waarin '*Teutschland noch im Schatten kühler Sauerkrautköpfe ass und das Ubrige Gott und dem Bundestag anheimstellte*'.⁷ Maar Heine is diegene geweest, die hetgeen hij te zeggen had altijd en immer behoorlijk snedig en mooi wist te verwoorden. Terecht haalde hij zichzelf meerdere malen aan als Duitslands meest geliefde dichter. In de twintiger jaren groeide hij naar de positie van voorman van een nieuwe literatuur toe. Hij wist de specifieke aangelegenheden van zijn tijd steeds kernachtig en esthetisch verantwoord op schrift te stellen, zoals talloze anderen het niet hadden gekund. Het was dan ook niet verbazingwekkend, dat, nadat in 1830 in Parijs de Julirevolutie uitgebroken was, Heine als vanzelfsprekend als voorvechter van een nieuwe literaire stroming werd gezien. Deze stroming — *Das Junge Deutschland* — was tot het besef gekomen, dat het verzet tegen de Restauratie blijkbaar toch niet zo zinloos was als zij misschien steeds gedacht hadden. Heine had in elk geval in de literatuur al aangetoond dat het anders kon. De literatuur kon zeer zeker in dienst gesteld worden van liberale ideeën.

Heine bevond zich tijdens het uitbreken van de Julirevolutie op de rots Helgoland. Hij was uitgeblust, vermoed van de guerillaoorlog tegen de Duitse maatschappij, van het tegen adellijke en gewijde schenen trappen. Helgoland leek hem de enige plek, waar hij genezen kon van zijn mismoedigheid en depressiviteit. Heine, die het allerliefste weg-droomde, sprookjes wilde verzinnen en liefdesgedachten wilde schrijven, deze gevoelige kunstenaar was door de nukkige tijd, waarin hij leefde, gedwongen politieke annalen uit te geven. En waarvoor? De vrijheid was toch immers louter een wrede, kwade droom! Maar op 6 augustus 1830 viel een dik pakket kranten op de stoep. Ze stonden volgedrukt met het hartverwarmende nieuws over het Parijse volk, dat weerom het juk van zich af had geworpen. De zon brak door, misschien was alles toch niet voor niets geweest. Heine werd weer een en al "Schwert und Flamme".

Zo beschreef Heine zijn gemoedsstemming ten tijde van de revolutie van 1830 in het tweede boek van zijn *Ludwig Börne. Eine Denkschrift*. (1840). Of de brieven waar het hier om gaat toendertijd op Helgoland geschreven zijn, mag betwijfeld worden⁸. Hoogstwaarschijnlijk zijn ze een kunstgreep geweest om twee tijdvakken, die door de explosie van 1830 uiteengereten waren, en om de twee ontmoetingen met Börne van 1828 te Frankfurt am Main en later in 1831 te Parijs, te verbinden.

De Julirevolutie trok Heine naar Parijs. Hij verliet zijn vaderland om in vrijwillige ballingschap te gaan leven. Verschillende motieven, zoals het van nabij willen meemaken van de Julimonarchie, het in contact komen met vooraanstaande saint-simonisten en het ontvluchten van de Duitse censuur en repressie, hebben een rol gespeeld in Heines beslissing te gaan verhuizen. Eenmaal in Parijs kristalliseerden zich Heines ideeën over gelijkheid en monarchie, vrijheid, republikanisme en saint-simonisme uit. Hij stelde een program op voor de nieuwe literatuur, die deze ideeën moest propageren.

III

Na de Julirevolutie van 1830 woedde in zowel Duitsland als Frankrijk de politieke strijd over constitutionele kwesties. Uiteindelijk moest ook Heine in deze strijd positie kiezen. Ten aanzien van de staatsmacht huldigde Heine -de ideeën van de Franse Revolutie getrouw- het principe van de volkssouvereiniteit. Zijn afkeer van de adel leidde echter niet tot een afwijzing van de monarchie. Naar de mening van Heine moest de koning worden losgeweekt van de hem omringende adellijke kliek. De adel had immers niet het algemeen belang maar slechts de bescherming van de eigen privileges op het oog. Niet met de adel maar met het volk moest de vorst verbonden zijn⁹. De beste democratie was er een waar één persoon als een soort van vleesgeworden volkswil aan het hoofd van de staat stond, zoals God het hoofd van de wereldregering was. Onder zo'n volkskoning zou, evenals onder de majesteit Gods, de zuiverste democratie kunnen opbloeien¹⁰.

Als Heine in 1838 ondubbelzinnig zijn voorkeur voor de idee van de volkskoning uitsprekt moeten we wel bedenken dat hij in de dertiger jaren steeds meer moeite kreeg met het gelijkheidsbeginsel. Hij bleeg weliswaar voorstander van afschaffing van de adellijke privileges maar waarschuwde tegelijkertijd tegen een onbeperkte gelijkheid: hij zag daarin het gevaar van algemene geestelijke vervlakking, hetgeen een levensgrote bedreiging inhield voor kunst en cultuur¹¹. Heine zocht een tussenweg voor enerzijds zijn verlichte opvatting over waar de staatsmacht behoorde te berusten -bij het volk-

en anderzijds zijn waardering voor de monarchie, welke deels werd ingegeven door zijn romantische liefde voor grote persoonlijkheden en deels door zijn afkeer van het *Pöbel*. Heine heeft vaak met afgrijzen gedacht aan de mogelijkheid dat het volk de uitvoerende macht in handen zou hebben. In zijn *Geständnisse* (1854) schreef hij:

*"Ganz besonders empfindet der Dichter ein unheimliches Grauen vor dem Regierungsantritt dieses täppischen Souveräns...ich würde meine Hand waschen, wenn mich das souveräne Volk mit seinem Händedruck beehrt hätte"*¹². De volkskoning was daarom de oplossing: zo werd niet betwist dat de legitimatie van de staatsmacht bij het volk berustte maar werd het regeren aan de vorst overgelaten.

Heine veronderstelde dat de republikeinen het patent hadden op het onbeperkte gelijkheidsstreven, waarin ook de aristocratie van de geest het zou moeten ontgelden. Dat Heine tot deze conceptie van republikanisme kwam houdt ongetwijfeld verband met zijn groeiende weerzin tegen Ludwig Börne, die evenals Heine in ballingschap in Parijs leefde. Börne was een centrale figuur in het Duitse emigrantenwereldje, die op uiterst gedreven wijze propaganda maakte voor een revolutie in Duitsland waarbij hij patriotisme en republikanisme hoog in het vaandel voerde. Heine had het niet zo op met dergelijke propaganda, die "vielmehr aus rohen Händen als aus feinen Köpfen" bestond¹³. Neen, de republiek was voor Heine geen wenkend perspectief. Voor schoonheid en genie zou daarin geen plaats zijn:

*"Denn Schönheit und Genie sind ja auch eine Art Königtum, und sie passen nicht in eine Gesellschaft, wo jeder, im Missgefühl der eigenen Mittelmässigkeit, alle höhere Begabnis herabzuwürdigen sucht, bis aufs banale Niveau"*¹⁴.

Wanneer er al een revolutionaire omwenteling plaats diende te vinden, dan moest in elk geval van te voren vaststaan dat er vooruitgang geboekt werd. "Eine Revolution ist ein Unglück, aber ein noch grosseres Unglück ist eine verunglückte Revolution"¹⁵. Maar ook al bestreed Heine in de *Denkschrift* de gelijkheidsdrift van Börne en de zijnen zo ongemeen fel, zulks betekende niet dat hij geen oog had voor sociale onrechtvaardigheid. Dat wat hij in mensen als Börne afwees was hun puriteinse identificatie met het *Pöbel* en zijn eisen van gelijkheid. Wanneer er een omwenteling zou plaats vinden waardoor de radicale gelijkheidspredikers aan de macht zouden komen, dan was er volgens Heine geen sprake van vooruitgang. De persoonlijke vrijheid zou worden beknot en wat er in wezen gebeurde was enkel een wisseling van de machthebbers.

IV

In navolging van Jean Paul (1825), Carl Maria von Weber (1826), Friedrich W. Schlegel (1829), Hegel, Stein, Clausewitz, Niebuhr, Achim von Arnim (allen 1831), grootheden uit het oude tijdperk, blies in 1832 eindelijk ook Goethe de kraaienmars. Heine vond dat de tijd nu gekomen was om de tijden van weleer een literaire afrekening te presenteren. En aangezien hij de brutaalste en meest geschikte dichter was, eiste hij deze taak voor zichzelf op en schreef *Die Romantische Schule* (1835). Het werk zou echter niet enkel een afrekening worden, het zou dienst moeten doen als een programma voor de nieuwe literatuur en als uitdrukking van saint-simonistische denkbeelden.

Meteen in het eerste hoofdstuk vat Heine de stier bij de horens: Goethes kunstopvatting. Hij benadert de grote eik uit het Duitse literaire woud, die de rest van de jonge bomen zulk een lange tijd zo volledig had kunnen overschaduwen, met eerbied. Maar daarom niet minder

vastberaden.

In het in 1798 verschenen essay *Ueber Wahrheit und Wahrscheinlichkeit der Kunstwerke* heeft Goethe uiteengezet aan welke criteria volgens hem de ware kunst moet voldoen. Een kunstwerk moest niet enkel de kern van het afgebeelde weergeven, daarbovenuit moest het afgebeelde als iets voortreffelijks gepresenteerd worden. Het moest als het ware een hogere existentie vertegenwoordigen. Met de ons omringende werkelijkheid had deze kunst weinig van doen. Ze was afgerond, volmaakt. Goethes meesterwerken hadden volgens Heine een zelfstandige waarde. Ze sierden het vaderland, zoals mooie beelden een tuin sieren. Men zou de beelden mooi kunnen vinden, men zou er verliefd op kunnen raken, maar ze waren zo volmaakt, zo heerlijk en rustig en daarom ook zo kil en starr, dat ze in de nieuwe, beweeglijke, warme tijd, waarin Heine leefde eigenlijk niet meer op hun plaats waren. Ze waren onvruchtbaar en schenen hem een ongelukkige mengelmoes toe van godheid en steen¹⁶. Daartegenover zag Heine zichzelf als dichter als een soort seismograaf: hij nam de tijds-golven en -schokken waar, en probeerde deze dan zo eerlijk mogelijk weer te geven, zodat de lezer in staat werd gesteld zich een precies beeld te verschaffen van de geportretteerde wereld. Heine moest in zijn werk ijveren voor het geluk van heel de mensheid. De aarde was immers groot genoeg om iedereen een behoorlijke materiële welvaart te kunnen garanderen. Zulk een visie op de kunst zou Goethe nooit hebben kunnen aanvaarden. Veelbetekend was Goethes afkeer, na 1830, van het liberale Parijse blad *Globe*, dat hij in de twintiger jaren graag en met waardering las. Toen het blad na de Julirevolutie een spreekbuis was geworden van de saint-simonisten, was er voor Goethe geen reden meer het te lezen. Goethes kunst leidde tot onverschilligheid, waar Heines kunst, zoals hijzelf beweerde, tot een verdediging van de hoogste menselijke belangen voerde.

Waar het Heine in *Die Romantische Schule* vooral om ging, was zijn geestelijke vaders op hun nummer te zetten. Hij wilde zich niet profileren ten koste van de Schlegels, Tieck, Uhland en anderen. Met respect spreekt hij over August Wilhelm Schlegel, daar waar het de tijd betreft dat deze nog college gaf te Bonn. En terecht, Heine had veel te danken aan deze man. Hij was toch zelf een kind van de Romantiek. De encyclopedische belangstelling van de Schlegels, August Wilhelms prachtige vertalingen van Shakespeare en zijn introductie van het Spaanse drama hadden ook Heines belangstelling geprikkeld.

Heine valt de Romantici aan, omdat ze in zijn ogen verworden zijn tot spreekbuizen van de gevestigde orde: de adel en de clerus. Ze hebben de nieuwe tijd, die aangebroken is, niet begrepen: een tijd van verstandig burgerdom, een tijd vol van humaniteit en kosmopolitisme en vrijheidsliefde, allemaal zaken die Heine van oudsher al na aan het hart lagen. Zo schreef hij in 1828 aan Gustav Kolb:

*"Es ist die Zeit des Ideenkampfes und Journale sind unsere Festungen...Es gibt in Europa keine Nationen mehr, sondern nur Parteien"*¹⁷.

Het was Heine een gruwel, dat vele Romantici hun heil zochten in de moederschoot der Rooms-Katholieke Kerk. In Duitsland was de Reformatie volgens Heine het eerste protest geweest tegen slechte autoriteit. Het was deze protestantse gezindheid, die moest leiden tot grotere vrijheid en meer sociale gelijkheid.

Tegenover het geloof en de zacht weeklagende nostalgie van de Romantici, tegenover de koele abstractie van Goethe in de klassieke kunstperiode, plaatste Heine in wat hij de politieke periode noemde, het geëmancipeerde denken en het streven naar materieel genot. Heine propageerde de politieke en maatschappelijke functie van de literatuur. Om het bovenstaande te kunnen verwoorden had Heine een eigen spraak nodig, een eigen stijl. Heine schiep een genre dat aan de tijdgeest moest voldoen. Dit kan als het programma van *Die Romantische Schule* beschouwd worden.

Het saint-simonisme is, zoals al bleek uit *Die Romantische Schule*, een belangrijke intellectuele voedingsbodem voor Heine geweest. Al snel na zijn aankomst in Parijs, in 1831, zocht hij contact met mensen binnen de saint-simonistische beweging. Onder leiding van de charismatische Prosper Enfantin was de aandacht van de saint-simonisten voor economische vraagstukken iets verflauwd; men hield zich vooral bezig met morele en religieuze kwesties en dat was precies wat Heine aansprak. Heine had met de saint-simonisten gemeenschappelijk dat hij zich afzette tegen het vergeestelijkte christendom, dat uitsluitend was gericht op het verwerven van een beloning in het hiernamaals zonder zich te bekommeren om de materiële ellende van de talloze armen in dit ondermaanse leven. Dat Heine dergelijke inzichten reeds had verworven voor hij -waarschijnlijk in 1829- kennis genomen had van de saint-simonistische leer, blijkt uit het in 1826 verschenen werkje *Die Harzreise*. Het sensualistisch element van genot, zo centraal aanwezig in de saint-simonistische zedenleer, kwam hieruit al naar voren. Zo overweegt de dichter, tijdens een wandeling, dat God het rundvee geschapen heeft opdat de mens bouillon kan drinken; dat Hij de ezels geschapen heeft opdat de mens vergelijkingsmateriaal tot zijn beschikking heeft en dat God de mens geschapen heeft zodat deze bouillon kan drinken en zich niet als een ezel zal gedragen. In de Bijbel -volgens Heine God's memoires- staat niet voor niets dat men de Heer dient te prijzen vanwege het goede dat de mensen op aarde ten deel is gevallen. Niet vanwege het leed. Heine voert een nieuwe heilige geest ten tonele, een heraut van een nieuw geloof die de mensen het juk van de oude, onderdrukkende maatschappij en de oude, spiritualistische religie van het leed van de schouders zal nemen¹⁸. Het verlangen naar sociale rechtvaardigheid zien we hier reeds uitgedrukt.

Niet alleen het saint-simonisme is van grote invloed geweest op Heine. Tussen 1821 en 1823 heeft hij in Berlijn vertoefd en colleges gelopen bij en gesprekken gevoerd met Hegel. Hoe graag Heine Hegel ook op de hak nam, toch heeft de filosofie van deze denker, die volgens Heine zo abstract was dat ze slechts kon gedijen op de Noordpool, haar invloed op hem uitgeoefend. In *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland* (1834) bracht Heine hegeliaans en saint-simonistisch gedachtengoed samen. Hij beschrijft in dit boek de religieuze en filosofische geschiedenis van Duitsland in termen van revolutie. Hij poneert dat er in Duitsland sinds 1500 twee revoluties hebben plaatsgevonden. De eerste voltrok zich binnen de theologie: met de Reformatie maakte de theologie zich los van de middeleeuwse scholastiek en plaatste zij de vrijheid van denken tegenover het dogma. De tweede revolutie speelde zich af op het gebied van de filosofie. Heine schetst deze revolutie vooral als een beweging van theïsme naar pantheïsme.¹⁹ Dit proces was volgens hem begonnen met Kant, die gesteld had dat door middel van de rede God niet gekend kon worden, hetgeen natuurlijk heel onaangenaam was voor hen die meenden dat er een buiten deze wereld werkzame en kenbare God bestond. Achtereenvolgens worden dan de Duitse idealisten Fichte, Schelling en Hegel behandeld. Het hegelianisme was de voltooiing van de revolutie in de Duitse filosofie. Volgens Hegel immers zou in een uiteindelijke synthese de menselijke geest tot volstrekte zelfkennis geraken ofwel zou de goddelijke idee in de menselijke geest zichzelf verwelken. Door Heine werd dit geïnterpreteerd als een overwinning van het pantheïstische denken: er was geen God die van buitenaf in de wereld kon ingrijpen maar in elk wezen was het goddelijk principe aanwezig. En elk wezen droeg in zich de wil een hogere graad van goddelijkheid te verwerven.

De manier waarop Heine in *Zur Geschichte* zijn beweringen staft, de ideeën die

hij de Duitse filosofen van Kant tot Hegel toeschrijft, zullen mensen die een beetje in de wijsbegeerte hebben doorgeleerd vermoedelijk de haren ten berge doen rijzen. Zo steekt Heine bijvoorbeeld de draak met Fichtes identiteitsfilosofie zonder zich evenwel om filosofisch ter zake doende argumenten te bekommeren. Volgens Heine had het publiek Fichtes identiteitsfilosofie vooral opgevat als een filosofie over het Ik van Fichte zelf en dacht men dat Fichtes Ik de realiteit van alle anderen ontken-
de. De dames die zich in de discussie mengden waren vooral verontwaardigd over het punt dat Fichte zo ook niet in het bestaan van zijn eigen vrouw kon geloven en vroegen zich bezorgd af of mevrouw Fichte dat zomaar goed vond. 20

Heine kwam in elk geval uit waar hij uit wilde komen. Met de overwinning van het pantheïsme in de Duitse filosofie, zo betoogde hij, stond de mens centraal in plaats van een buitenwereldlijke God, was de scheiding tussen geest en materie — welke het spiritualisme kenmerkte — opgeheven en kon Duitsland zich opmaken voor een politieke revolutie om de grote sociale en politieke problemen tot een oplossing te brengen. Vergeleken met deze revolutie zou de Franse van 1789 slechts een onschuldige idylle lijken. *Zur Geschichte* is, omdat daarin een politieke revolutie uit Hegels filosofie werd afgeleid, wel aangeduid als een der eerste jong-hegeliaanse geschriften. 21

Hoezeer in *Zur Geschichte* hegeliaanse en saint-simonistische noties ineengeweven raken, blijkt wanneer Heine de hegeliaanse idee van zelfvergoddelijking koppelt aan de saint-simonistische idee van sociale rechtvaardigheid :

"Wir kämpfen nicht für die menschenrechte des Volks, sondern für die Gottesrechte des Menschen. Hierin ... unterscheiden wir uns von den Männern der Revolution. Wir wollen keine Sansculotten sein, keine frugale Bürger, keine wohlfeile Präsidenten : wir stiften eine Demokratie gleichherrlicher, gleichheiliger, gleichbeseligter Götter. Ihr verlangt einfache Trachten, enthaltsame Sitten und ungewürzte Genüsse ; wir hingegen verlangen Nektar und Ambrosia, Purpurmäntel, kostbare Wohlgerüche, Wollust und Pracht, lachenden Nymphantanz, Musik und Komödien ... " 22

VI

Heine evolueerde van een zuiver politiek-revolutionaire opstelling, waarin de strijd tegen adel en clerus centraal stond, naar een standpunt waarbij revolutie werd gezien als een sociale omwenteling en de nadruk kwam te liggen op de sociale eis dat ieder mens voldoende te eten moet hebben. Heines verandering in het denken over revolutie werd beïnvloed door het saint-simonisme en de daar levende ideeën over sociale rechtvaardigheid. Het kon niet anders of Heine moest, gezien zijn belangstelling voor het sociale vraagstuk, in de jaren veertig zijn houding tegenover het communisme gaan bepalen. Hij heeft dat gedaan en de neerslag daarvan vinden we terug in de artikelen die hij in die tijd schreef voor de *Allgemeine Zeitung*, later gebundeld in *Lutetia* (1854).

Deze artikelen zijn nogal tweeslachtig van karakter. Heine was ervan overtuigd dat de toekomst aan de communisten behoorde. Maar hij maakte deze opvatting kenbaar op een manier waaruit angst en bezorgdheid sprak. Die angst vloeide voort uit zijn stellige overtuiging dat, mochten de communisten aan de macht komen, het met de kunst gedaan zou zijn. Het donkere, beeldenstormende proletariaat zou

in zijn glorieuze opstoot naar de macht alles wat hem lief was vernietigen. Toch oefende datzelfde communisme een onweerstaanbare aantrekkingskracht op hem uit. Heine meende dat de communisten, eenmaal aan de macht, inderdaad zouden bewerkstelligen dat eenieder te eten kreeg. Vooral echter zag Heine het internationale communisme als de kracht die het Duitse nationalisme zou kunnen vernietigen. Zijn leven lang heeft de kosmopoliet Heine gestreden tegen dit enge nationalisme. In 1854, toen hij de 'Preface' bij *Lutetia* schreef, wist Heine dat die strijd voor hem ten einde liep. Het zwaard gleed langzaam uit de hand van de wegwijnende dichter en daarom was hij zo verheugd dat hij het vermorzelen van die patriotten, wier vaderlandsliefde alleen werd ingegeven door een stompzinnige afkeer van alles wat buitenlands was, met een gerust hart kon overlaten aan de communisten. De communisten – hoewel atheïstisch, hetgeen de oude Heine beslist niet kon goedkeuren – huldigden immers het beginsel van het absolute kosmopolitisme: vrijheid en gelijkheid voor alle mensen waar ook ter wereld. 23

Heine begroette de communistische revolutie als criticus van de bestaande sociale verhoudingen maar vreesde tegelijkertijd als kunstenaar het allerergste van zo'n revolutie. Eigenlijk is dit een variatie op een thema dat ook in de dertiger jaren naar voren kwam bij Heine: de angst voor de tomeloze gelijkheidsdrift die veel maatschappijcritici beheerste – een drift die de dood van alle individualiteit en creatieve werkzaamheid kon betekenen.

Toch is de afkeer van het communisme er niet altijd geweest. Gedurende de korte tijd dat Karl Marx in Parijs verbleef heeft er een vriendschappelijke relatie tussen hem en Heine bestaan. Onder invloed van zijn contacten met Marx en andere communisten – maar ook omdat hij de groep politieke lyrieci onder de naam *Vormärz-dichter* wilde tonen hoe men politieke lyriek diende te bedrijven – publiceerde Heine in 1844 *Neue Gedichte*, waarin veel maatschappijkritische gedichten waren opgenomen. Poëzie van soortgelijk karakter vinden we ook in *Deutschland. Ein Wintermärchen* (1844). Dat anno 1844 Heines opvattingen niet zo veel verschilden van hetgeen hij tien jaren daarvoor voorstond, blijkt onder andere uit het openingsgedicht van de laatstgenoemde bundel, dat naar inhoud treffende gelijkenis vertoont met Heines 'Nektar und Ambrosia'-programma uit *Zur Geschichte*. 24 Het lijkt derhalve waarschijnlijk dat Heine gedurende zijn korte flirt met het communisme vooral zijn saint-simonistische ideeën is trouw gebleven.

Gelet op Heines engagement in de jaren veertig zou men verwachten dat hij gretig reageerde op de revolutionaire woelingen van februari en maart 1848. Maar daarvan is weinig te bespeuren. In de eerste plaats vanwege het feit dat Heine tegelijkertijd fysiek totaal ineenstortte: daarmee begon een lange lijdensweg, door hemzelf aangeduid als *Matratzengruft*, die voortduurde tot zijn dood op 17 februari 1856. In de tweede plaats was er die tweeslachtige houding waardoor Heines oordeelsvorming niet erg duidelijk en helder uitviel. Aan de ene kant bleef hij een vijand van de Restauratie en verzette hij zich tegen het geweld waarmee de opstand in Parijs werd onderdrukt; aan de andere kant verzette hij zich evenzeer tegen de opstandelingen, hij zag ze als gepeupel, dwaze radicale republikeinen met wie hij zich op geen enkele manier vereenzelvigd wenste te zien. 25

Achteraf kunnen we constateren dat door het verzet en de vechtlust, die Heine tijdens zijn leven demonstreerde, geen doden zijn gevallen. Voor de barricaden was Heine ongeschikt en duelleren ging hem ook niet te best af. Heine werd gevreesd om zijn scherpe pen. Hij hanteerde zijn pen als een degen en hakte zo menig bretel door. Dat was toch Heines specialiteit: met zijn spottende boosheid had hij een

Asger Jorn (DK), *Zonder titel*. 1939

tegenstander zo in zijn blote achterste te kijk gezet.

NOTEN

1. M. Windfuhr, *Heinrich Heine. Revolution und Reflexion*, (Stuttgart, 1969), 84
2. H. Heine, "Briefe" in : *Heinrich Heines sämtliche Werke*, (21 dln; Hamburg, 1865) XIX, 28.
3. H. Heine, *Briefe*, F. Hirth, ed. (3 dln; Mainz, 1950) III, 149 - 150
4. Heine, "Briefe" XXI, 235
5. H. Heine, *Sämtliche Schriften*, K. Briegleb, ed. (12 dln; München en Wenen, 1976) IV, 49
6. *Ibidem*, 61
7. H.J. Schoeps, *Deutsche Geistesgeschichte der Neuzeit*, (5 dln; Mainz, 1978) IV, 237
8. J.L. Sammons, *Heinrich Heine. The elusive poet*, (New Haven en London, 1969) 257 - 259
9. A. Fuhrmann, *Recht und Staat bei Heinrich Heine*, (Bonn, 1961) 80
10. Sammons, *Elusive poet*, 225 ; F. Sengle, *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution*, (3 dln; Stuttgart, 1971-1980) 487
11. Fuhrmann, *Recht und Staat*, 55 - 59
12. Heine, *Sämtliche Schriften*, XI, 468
13. H. Heine, *Sämtliche Werke*, H. Kaufmann, ed. (14 dln ; München, 1964) XI, 68
14. *Ibidem*, 133
15. Heine, *Sämtliche Schriften*, VII, 78
16. Heine, *Sämtliche Werke* IX, 47
17. Heine, "Briefe" XIX, 350
18. H. Heine, *Heines Werke*, (5 dln; Berlijn en Weimar, 1981) II, 240 - 244
19. Waar wij de term "theïsme" gebruiken, gebruikt Heine "deïsme". Fuhrmann maakt echter aannemelijk dat hetgeen Heine onder "deïsme" verstaat, namelijk het geloof aan een in de wereld werkende en als haar Schepper boven haar staande, persoonlijke God, gewoonlijk als "theïsme" benoemd wordt. Fuhrmann, *Recht und Staat*, 22 - 33
20. Heine, *Sämtliche Schriften* V, 609 - 610
21. Windfuhr wijst op het jong-hegeliaanse karakter van *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland* en tekent daarbij aan dat Friedrich Engels als eerste, in 1886, gewezen heeft op Heines baanbrekende rol in de interpretatie van Hegel.
M. Windfuhr, "Heinrich Heine zwischen den progressiven Gruppen seiner Zeit", *Zeitschrift für deutsche Philologie*, XCI (1972) 15 - 16

22. Heine, *Sämtliche Schrifte* V, 570
23. *Ibidem*, IX, 224 - 226
24. H. Heine, *Atta Troll. Ein Sommernachtstraum/Deutschland. Ein Wintermärchen*, K. Briegleb, ed. (München, 1981) 91 - 92
25. J.L. Sammons, *Heinrich Heine, a modern biography*, (Princeton, 1979) 302.